

Allah bir,

Muhammed Ali'dir Ali'

PİR SULTAN ABDALIN TANRI

ANLAYIŞI

Dr. İlyas Üzüm

Giriş

Alevi inanç ve düşüncelerinin oluşması, yorumlanıp geliştirilmesi ve nesillere aktarılmasında Alevi şairlerin şiirleri merkezi bir önem taşır. Bestelenenlere nefes, bestelenmeyenlere deyiş de denilen bu şiirler hem gelenekten beslenir, hem geleneği besler. Denilebilir ki, Alevi anlayışlarının temel kaynağı XI. yüzyıldan günümüze kadar devam eden geniş zaman dilimi içinde kaleme alınan bu şiirlerdir. XVI. yüzyıl şairi olan Pir Sultan Abdal da geleneğin en güçlü şairlerinden biri olarak şiirleri yüzyıllar boyu dilden dile dolaşmış, cemlerde sıklıkla okunmuş ve pek çok "muhib" tarafından ezberlenmiştir.

Pir Sultan Abdal muhtemelen 1510'larda doğmuş, hayatını Sivas yöresinde geçirmiş ve yine çok muhtemelen 1590'larda idam edilmiş bir halk şairi olup onun sözlü gelenek içinde nesilden nesle aktarılan şiirleri bilahare bazı mecmua ve cönklerde kaydedilmiş(1), matbu olarak da ilk defa 1920'de bunların sekiz tanesi Derviş Rûhullah'ın neşrettiği kitapta yer almış tır(2). Aynı yıl Besim Atalay tarafından bastırılan bir çalışmada da şairin on ye di nefesi verilmiştir(3). Daha sonra 1920 yılında Fuad Köprülü Pır Sultan Abdal' adıyla bir makale yazmış ve burada Pir'i astıran Hızır Paşa kimliği ile X ve XI. asırlarda Anadolu Kızılbaz denilen Türk Alevilerinin İran ve kan şahlarıyla ilgisini gösteren önemli bilgiler sunmuştur(4). Pir Sultan hakkındaki ilk müstakil kitap ise 1929 tarihinde Sadettin Nüzhet Ergun tarafından hazırlanmış(5), burada uzun sayılabilecek bir mukaddime ile şairin 105 şiiri zikredilmiştir. Devam eden yıllarda çeşitli gazetelerde muhtelif yazılar yer almış, 1943 yılında da Abdülbaki Gölpınarlı ve Pertev Naili Boratav müşterek imza ile Pir Sultan Abdal adlı eserlerini neşretmişlerdir. Eseri iki bölüm halinde hazırlayan müellifler birinci bölümde Pir Sultan bibliyografyası, Pir Sultan Abdal hayatı, zamanı ve Anadolu'da Alevilik hakkında notlar, Pir Sultan Abdalın menkıbeleri ve bu menkıbelere bağlı şiirler, Kızılbaz ayaklanması ile Pir Sultan'ın ilgisini gösteren şiirler ve bu şiirlere dair açıklamalara yer vermiş, ikinci bölümde de Pir Sultan'ın şiirlerini ona aidiyeti kesin olanlar ve şüpheli olanlar diye iki kısım halinde sıralamışlardır. Adı geçen tarihten sonra makale ve kitap olarak Pir Sultan'la ilgili neşriyat devam etmiş(6), Cevdet Kudret, Ali Balım, Cahit Öztelli gibi yazarlar müstakil eserler yazmışlardır. Bunlardan sözgelimi Cahit Öztelli cönklerdeki kayıtlardan başka Pır Sultan'ın yaşadığı bölgeye giderek halkın ağzından çok sayıda deneme yapmış ve eserinde ona nispet edilen 300'den fazla şiirini kaydetmiştir.

Bilinen sebeplerle Aleviliğin öne çıktığı 1980'lerden sonra Pır Sultan Abdal, Hacı Bektaş-ı Velî ile birlikte Alevî dünyada tekrar sembolleşmiş, adına dernekler kurulmuş, dergiler çıkartılmış ve hakkında yazılan yazılar belirgin bir şekilde artmıştır. Bu yazılar

Cem, Nefes, Pir Sultan Abdal, Pir Sultan Abdal Kültür Sanat Dergisi gibi söz konusu kesime mensup dergilerde neşredilen makaleler, İsmail Özmen, Ali Yıldırım ve Turgut Koca'nın eserlerinde olduğu üzere Alev şiirleri antolojilerinde yer alan yazılar(7) ve müstakil

kitaplar olmak üzere üç grup ta toplanabilir. Ömer Uluçay, Fuad Köprülü'nün sözünü ettiğimiz makale sinden başlayarak son çalışmalara kadar genel bir tarama yaparak müstakil kitap yahut makale olarak 40'a yakın çalışma tespit etmiş ve eserinde bunlar dan metinler alıntılanmıştır(8). Nihayet Pir Sultanın şiirleriyle ilgili en geniş derleme Ant yayınları arasında çıkan Pir Sultan Abdal Divanı (İstanbul 1994) adıyla gerçekleştirilmiştir. Önceki bütün çalışmalar gözden geçirilerek esere 430 şiir alınmıştır.

Gerek 1980'lere kadar gerekse adı geçen tarihten sonra yapılan çalışmalarda şairin hayatı, şiirleri, inanç ve düşünceleriyle ilgili birtakım bilgiler kaydedilmişse de onun inanç kimliği üze rinde durulmamış, genel ifadelerle tekke şairi, Şîi-batin şiirler yazan bir halk ozanı olduğuna işaret etmekle yetinilmiştir(9). Diğer taraftan o, son yirmi yıl da kaleme alınan yazılarda akılcı, kavgacı, toplumcu, hatta devrimci bir kişiliğin sahibi olarak tasvir olunmuş(10), ismi bayraklaştırılmasına rağmen inanç ve düşünceleri sağlıklı bir şekilde orta ya konmamıştır. Bu makale, şairin inanç kimliğinin ortaya konulmasına katkı yapmak üzere, ilk adım olarak, onun Tanrı konusundaki telakkilerini tespit etmeyi hedeflemiştir. Bunun için şairin kendi deyişlerinden hareket edilmiş; yukarıda belirtildiği üzere, en zengin derleme olan Pir Sultan Abdal Di- 1 yanı esas alınmıştır. Diğer taraftan ma kalede seçmeci bir tavra girilmemiş, Tanrı fikriyle ilişkili sayılabilecek bütün mısralar göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Buna göre ortaya çıkan malzeme gözden geçirildiğinde Tanrı'nın varlığı, Tanrı'nın birliği, Tanrı'nın nitelikleri ve Tanrı-Ali ilişkisi olmak üzere konunun dört başlık altında ele alınmasının uygun olacağı görülmüştür.

1. Tanrı'nın varlığı

Geçmiş dönemlerde Alevîlik'te Tanrı'nın mahiyeti ile ilgili bazı farklı anlayışlar bulunmuş olmakla birlikte O'nun varlığı hiçbir zaman problem olmamıştır. Ancak iç göçler yoluyla şehir ortamına gelen Alevî kitlenin 1970'ler- den sonra yükselen sola destek verme si, tabanın bir bakıma "sol dünya görüşünü benimsemesi, solun özellikle sosyalizmin Türkiye'de materyalist bir zemin üzerinde yorumlanması söz konusu zümreleri tanrıtanımaz itmiş tir. 1980'lerden sonra bu zümreler Alevî kültüre yöneldiklerinde en azından bazıları önceki düşüncelerinin etkisiyle maddeci kanaatlerini korumuş, kültürel olarak Alevî kimliğini kabulle birlikte tanrı konusunda inkarcı bir anlayış sergilemişlerdir. Dahası bazı kimseler tanrıtanımazlığı doğrudan Alevîlikle ilişkilendirmiş ve tarihteki Alevi ileri gelenlerinin de gerçekte tanrıtanımaz olduğunu iddia etmişlerdir(11). Literatürde Pir Sultan'ı doğrudan tanrıtanımaz olarak niteleyen neşriyatla karşılaşılma mış olmakla birlikte Alevîliği materyalizmle örtüştüren İsmail Kaygusuz, Rıza Yürükoğlu gibi yukarıda belirtilen çerçeveye giren yazarlar dolaylı olarak ona da bu sıfatı yüklemişlerdir. Diğer taraf tan Alevî derneklerinde görev yapan kimselerle yaptığımız görüşmelerde hem genel olarak Alevîliği materyalizm olarak algılayan hem de ayrıca Pîr Sultan'ın gerçekte tanrıtanımaz olduğunu iddia edenlerle karşılaşılmıştır.

Pîr Sultan'ın deyişleri incelendiğ in de şairin Tanrı'nın varlığını benimsediği, başka bir ifadeyle kesin şekilde bir tanrı fikrine sahip olduğu görülür. Her ne kadar o doğrudan Tanrı'nın varlığını konu edinen şiir yazmamışsa da birçok deyişinde Tanrı'ya atıf yapmış, muhtelif vesilelerle onu anmış, başına gelen olayları O'nun takdiri ile ilişkilendirmiş; bu suretle bir Tanrı fikrine sahip bulunduğunu net olarak ortaya koy muştur. O, Tanrı'yı jsl özel adı olan Allah lafzı ile zikrettiği gibi Hak, Kadir Mevla Hüda gibi isimlerle de anmıştır. Pir Sultan Abdal Divanı'nda yer alan şiirler göz önüne alındığında şairin Tanrı'yı ifade etmek üzere kullandığı isimler ve bunların kullanılma sıklığı şöyle şekillenmektedir:

Allah 101

Hak: 198

Hüda 9

Kadir Mevla 19

Diğer 16

Toplam 343

Görüldüğü gibi şair toplam 343 yer de Tanrı'dan bahsetmekte olup O'nu en çok Hak ismiyle anmaktadır. Türkçe'de isim olarak adalet, adaletin gerektirdiği şey, kazanç, dava veya iddi ada gerçeğe uygunluk, doğruluk, geçmiş ve harcanmış emek, pay, emek karşılığı ücret; sıfat olarak da doğru gerçek anlamına gelen "hak"(12) Allah'ın isimlerinden biridir. Kur'ân-ı Kerim'de bir çok âyette Yaratıcı kendisini bu isimle zikretmektedir(13). Allah'ın bir ismi olarak Hak "bizzat ve sürekli olarak var olan, gerçekliği mevcut bulunan, varlığı ve ulûhiyeti fiilen tahakkuk eden" mânasına gelmektedir(14). Şairin yer yer Allah'ın diğer isimlerini de kullanmakla birlikte Hak ismini merkeze alması, günlük dilde bu kelimenin adalet ve doğruluk karşılığında sıklıkla kullanılması ile alakalı olmalıdır. Şairin bu kelimeyi kullanımıyla ilgili örnekler Allah'ın nitelikleri başlığında yeterince verilecek olmakla birlikte burada bir dördlüğün alınması uygun olacaktır. Şair:

Pir Sultanım ismin aldım kaleme

Biz de râzı olduk Hak tan gelene

Gösteren değil mi cümle âleme

Cümle muradına verir sabahtan(15)

diyerek herkesin arzusunu yerine getirenin Tanrı olduğunu belirtmektedir. Pir Sultan'ın Tanrı'yı ifade etmek üzere ikinci sıklıkta kullandığı Allah lafzı ise Tanrı'nın İslâmî naslardaki adı olup "varlığı zorunlu olan ve bütün 'övgülere layık bulunan zât" şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımdaki "varlığı zorunlu olan kaydı", Allah'ın yokluğunun düşünülemeyeceğini, var olmak için başka bir varlığın desteğine muhtaç olmadığını ve dolaylı olarak O'nun kainatın yaratıcısı ve yöneticisi olduğunu; "bütün övgülere layık bulunan" kaydı ise yetkinlik ve aşkınlık ifade eden isim ve sıfatlarla nitelendiğini anlatmaktadır(16). Pir Sultan Abdal Hz. Ali'yle ilgili birkaç istisnai deyişi hariç Allah lafzını İslâmî terminolojiye uygun biçimde kullanmaktadır. Bilhassa o Tanrı'nın birliğini dile getirdiği şiirlerinde bu ismi kullanmayı tercih etmektedir. Burada örnek olması bakımından şairin şu dördlüğü ne yer verilebilir:

Pir Sultanım Allah Allah diyelim

Gelin nikahını elden koyalım

Takdir böyle imiş biz ne diyelim

Beklerim yollarını efendim(17)

Şairin aynı amaçla bazen doğrudan bazen güçlü anlamına gelen Kadîr ismiyle birlikte kullandığı Mevla tabiri de dost ve sevgili m olup Kur'an'da birçok âyette yer almakta dır(18). Bu tabirde biraz da Allah'a ya kınlığın ve O'na duyulan özlemin ifadesi söz konusudur. Allah'ın nitelikleri bahsinde temas edileceği üzere şair zaman zaman Allah sevgisinden, hatta Allah aşkından bahsetmektedir. Şairin Mevla tabirini kullandığı bir dörütlüğü örnek olması bakımından buraya alına bilir:

Yetmiş kişi idik geldik bu yola

Yalın kılıncı alınacak ele

Mevla' m iman nasıp etse bir kula

Kudretten okunur anın Yâsin'i

Diğer taraftan Pîr Sultan Abdal'ın yine aynı amaçla kullandığı Tanrı kelimesi eski Türk yazıtlarında, Gök Türk destanlarında, Oğuz destanında, eski atasözlerinde İslamdan önceki ve İslamdan sonraki Türk şiirlerinde kullanılan bir ifadedir(19). Hüda kelimesi ise aynı anlamda daha çok Fars kültüründe kullanılan bir tabirdir.

Netice itibariyle Pîr Sultan Tanrı'yı ifade etmek üzere hangi kelimeyi, hangi sıklıkta kullanmış olursa olsun esasen bunlar şairde bir Tanrı fikrinin bulunduğunu açıkça göstermektedir.

2. Tanrı'nın Birliğı

Pîr Sultan Abdal'ın, "Muhammed dinidir bizim dinimiz" dediğı(20) İslam dini özel ve ısrarlı vurgusu dolayısıyla tevhid dini yani Allah'ın birliğini esas alan bir din olarak vasıflandırılmıştır. Kur'ân-ı Kerim gerek doğrudan tevhidi ifade eden gerekse Allah'ın ortağı, ben zeri, dengi olmadığını belirterek şirki reddeden yüzlerce yet ile Allah'ın birliğine dikkat çekmiş; o kadar ki Allah'a inansalar bile şirk içinde olanların ilahî affa ulaşamayacaklarını bildirmiştir(21). Kelâm âlimlerinin uzun izahları bulunmakla beraber Allah'ın birliğı en kısa şekliyle "O'nun cüzlerden oluşmuş bir varlık olmayıp, benzeri ve dengi bulunmayan, yegane tapınılacak varlık olması" anlamında anlaşılmıştır(22).

Tanrı'nın varlığı konusunda en küçük bir şüphesi bulunmayan Pîr Sultan Abdal O'nun birliğı konusunda kesin bir iman sahibi olarak görülmektedir. Şair, birçok yerde Tanrı'nın birliğinden söz etmektedir. Bunlardan bir grubu onun geleneksel Alevî üçlemesini dile getirdiğı yerlerde olup o, bu birliğı

açıkça "Allah bir" ifadesiyle seslendirmektedir. Sözelimi:

Bu dünyanın evvelini sorarsan

Allah bir, Muhammed Ali'dir Ali

Sen bu yolun sahibini ararsan

Allah bir, Muhammed Ali'dir Ali(23)

mısralarında şair Allah'ın birliği ve Muhammed Ali gerçeğinin hem bu dünyanın evveli hem bu yolun gerçek sahibi ve kurucusu olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde o:

Allah birdir Hak Muhammed Ali'dir

Anın ismi cümle âlem doludur

Bu yol Hak Muhammed Ali yoludur

Gel Muhammed Ali dergahına gel (24)

şeklindeki mısralarda da yolun Hak Muhammed Ali yolu olduğu tekrarlanmakta, aynı zamanda dörtlüğün ilk mısrasında Allah'ın birliğinin altı çizilmektedir.

Bilindiği gibi İslam Allah'ın birliği tevhid sûresi olarak da isimlendirilen ihlâs süresinde ifadesini bulur. Pîr Sultan' bir şiirinde:

Pir Sultanım "kulbüvallahü ehad"

Can cesetten ayrılmıyor bir saat

Dün ü gün zikrimdir Ali Muhammed

Seher vakti on iki imam sen yetiş(25)

derken Allah'ın birliğini ifade eden yetin(26) Arapça orijinalini söylemek suretiyle açık bir surette ilahî birliği dile getirmiştir. Öte yandan şair bir taraftan Allah'ın her çeşit zulümlere karşı bir sığınak olduğunu belirttiği yerde:

Hızır Paşanın zulmü varsa

Ne yapayım benim de ahım var

Senin tuğlu padişahın varsa

Benim arkam kalam bir Allah'ım var(27)

diyerek bir olan Allah'ın kendisi için kala ve dayanma mercii olduğunu belirtmiş; diğer taraftan da:

Hak dergahına varırım

Hûb didârımı görürüm

Bir Allah'a yalvarırım

Şah'a padişaha değil(28)

mısralarıyla kimseye değil sadece bir olan Allah'a yalvardığını beyan etmiştir. Yine şair sahip olduğu bazı yetenekler dolayısıyla övünüp kendini ulu gören ve büyüklenen kimseyi yerdığı şiirinde:

Hünerin var ise yerini devşir

Bir söz söyleyecek kalbinde pişir

Ululanmak bir Mevlâ yaraşır

Nasihatım dinle sakın gururdan(29)

mısralarıyla büyüklenenin kimseye değil bir olan Allah'a yakıştığını belirtir. Keza Allah'ın büyüklüğünden söz ettiği bir dördlüğünde de:

Şah'ımızın ırmağı aktır

Lezzet şekerden çoktur

Bir Allah'tan büyük yoktur

Hak dedim durdum yalnız(3Q)

derken hem sürekli Hakkı terennüm ettiğini hem de büyük olanın yalnız bir olan Allah olduğunu anlatmaktadır. Bu konuda şairin son olarak nakledeceğimiz bir dördlüğü:

Söyler Pir Sultanım söyler

Hakk'ın birliğini birler

Doğmuş bu âleme nurlar

Nur Muhammed Alinindir. (31)

Görüldüğü gibi şair muhtelif deyişlerinde Allah'ın birliğini dile getirmektedir

3. Allah'ın Nitelikleri

Ulûhiyet kavramıyla ilgili olarak Tanrı'nın varlığı meselesinden sonra en önemli husus O'nun nitelikleri, başka bir ifadeyle özellikleridir. Esasen ana kimlik olan İslam ve onun kutsal kitabı Kur'an'da Tanrı birçok nitelikleriyle anılmış, kelâm âlimleri bunları çeşitli şekillerde gruplandırıp izah etmişlerdir. Pîr Sultan Abdal'ın Tanrı'dan söz eden mısraları incelendiğinde şairin Tanrı'nın varlığına ve birliğine k olması yanında çok güçlü ve vurgulu olmamakla beraber O'nu Kur'an'da anlatılan bazı niteliklerle zikrettiği görülmektedir.

Şairin Tanrı'dan söz ettiği yerlerde Tanrı'ya yüklediği, daha doğrusu Tanrı'nın sahip olduğuna inandığı nitelikler şunlardır:

a) Yaratıcılık

Yaratma ile ilgili öteki kelimeler bir tarafa sadece “halaka”, Kur’an’da çeşitli fiil şekillerinde 182 defa geçmektedir(32). Pîr Sultan Abdal’ın da Tanrı’nın nitelikleriyle ilgili en çok gönderme yaptığı hususlardan birisi O’nun yaratıcılığıdır. Şair on iki yerde Tanrı’yı bu nitelikle anmıştır. Bunların birinde Tanrı’yı yaratıcı anlamında “hâlik”, birin de yine aynı anlamda fakat daha vurgulu “hallâk”, birinde fül olarak “halkeylemek” diğerlerinde de “yaratan” ile “yaratma” ve “var etme” kelimelerini kullanarak ifade etmiştir. Onun “hâlik” kelimesini kullandığı dörtlüğü:

Kâmile varmadan kâmil

Her mürşit olanda kemal bulunmaz

Nefsin bilmeyince Hâlik bilinmez

Okuduğum “cim”se”dal” bana yeter(33)

mısraları olup aynı zamanda tasavvufta çok atıf yapılan “nefsini bilenin Yaratıcısını bileceği” anlayışına telmih de vardır. Şair “Hallâk” kelimesini ise:

Aşık olan canlar bugün gelirler

Sultan Nevruz günü birlik olurlar

Hallâk-ı cihan’dan ziya alırlar

Himmeti erince Nevruz Sultan ın(34)

kıtasında kullanmakta ve Tanrı’yı cihanın Yaratıcısı olarak anmaktadır. O,

Hüda halkeyledi bu cân u teni

Ya nice beslemez aidince beni

Ta ezelden vermiş kısmetim Gani

Bu dünyaya gelmezden evvel (35)

ifadeleriyle de can ve teni Tanrı’nın yarattığını söylemektedir. Şairin peygamberliğe imana da gönderme yaptığı:

Yaratmıştır insan ile hayvanı

İnsanda emanet koydu bu canı

Üç altmış altı peygamber hani

Bizi kor mu ya onları alanlar(36)

şeklindeki şiirinde de insan ve hayvanı yaratanın Tanrı olduğunu beyan etmektedir. Onun yaratılışa dikkat çekip şükre telmihte bulunduğu iki şiirin ilkinde o,

Hak bizi yoktan var etti

Şükür yoktan yara geldim

Yedi kat arşta asılı

Kandildeki nura geldim (37)

diyerek yoktan var edenin Hak olduğunu, daha doğrusu Hakkın yoktan var etme niteliğinin bulunduğunu belirtmektedir. Aynı belirtme:

Kimi baydır kimi fakir

Ol yaratan Mevlâ'ya şükür

Ne akıl kodu ne fikir

Del'eyledi zaman bizi (38)

mısralarında da gözükmektedir.

b) Kudret

Tanrı'nın varlığı, birliği ve yaratıcılığı zaruri olarak O'nun kudret sahibi olmasını da gerektirir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyette Allahın kudretinden söz edilir(39); bunların yedisinde de "Kadir", otuz dokuzunda da "Kadîr" şeklinde kendisini anar.

Pir Sultan'ın deyişlerinde Kadir Mevlâ'm şeklindeki kullanımı dikkate alınmazsa doğrudan dört yerde ilahî kudrete atıf yapan mısra ile karşılaşmıştır; Bunların birisinde ü kısmen perdeli bir ifade kullanarak arının bal yapmasının aslında Tanrı'nın kudretiyle gerçekleştiğini, fakat bunun için arıyı bir sebep yaptığı kaydeder:

Kudretten verdi o balı

Bahanesi oldu arı

Dinle imdi âh u zârı

Arı inler bal içinde (40)

Şairin Tanrı'nın kudretinden söz ettiği daha açık dörtlüğü ise şöyledir: Kadîr

Allah kula ihsan ederken

İner ibadetin eder sabahtan

Eğer nefse uyup yoldan çıkmazsa

Cennetten bir koku gelir sabahtan(41)

Görüldüğü gibi burada şair “Kadir Allah” diyerek O’nun kudret sahibi olduğuna işaret etmektedir.

c) İlim

Tanrı’nın varlığı, birliği, yaratıcılığı ve kudret sahibi olması kaçınılmaz olarak O’nun bilici olması gerektiği sonucunu da beraberinde getirir. Kur’an-ı Kerim’de 153 âyette Allah’ın ilminden, yani “O’nun zaman ve mekan kaydı olmaksızın küçük, büyük, gizli aşikar her şeyi her hadiseyi bilmesinden bahsedilir(42).

Pîr Sultan Abdal, şiirlerinde üç yer de Tanrı’nın bilici olduğundan söz etmektedir. Bunların ilkinde şair Allah’ın kulunun her işini bildiğine dikkat çeker:

Yedisi sırdadır, âyândır beşi

Allah’a malumdur her kulun işi

Üç yüz altmış deryanın başı

Akan ırmakların gölü kdadır(43)

Bir başka dörtlüğünde ise kendi ölümüne imada bulunarak insanların nerede öleceklerini ancak Allah’ın bildiğini söylemektedir:

Hocam dersi verdi okurum satır

Kadir Mevlâ’m eksiğimizi sen yetir

Kısmet nerede ise çeker iletir

Allah bilir nerede kalır ölümüz

Bu dörtlüğün son beytinin insanların nerede öleceklerini ancak Allah’ın bildiğini ifade eden yeti(44) çağrıştırdığına işaret edilmelidir.

d) Görücülük

İlim sıfatına sahip olan Yaratıcı’nın görme özelliğine de sahip olması birbirini tamamlayan husustur. Kur’ân-ı Kerim’de kırk bir âyette Allah’ın görücülüğüne temas edilmektedir(45). Kelamcılar ilahi görmeyi “Allah’ın görmeye konu olan şeyleri bütün özellikleri ile idrak edip müşahade etmesi” biçimin de tanımlamış; bunu O’nun insan açısından bu idrakin gerçekleşmesi için gerekli olan fizik, fizyolojik ve psikolojik şartlar söz konusu olmaksızın ulûhi yetine uygun biçimde gerçekleştirdiğini ifade etmişlerdir(46).

Pir Sultan Abdal Tanrı’nın görücü bir nitelik taşıdığına her mısrası müstakil bir özdeyiş olacak şu dörtlüğünde işaret etmiştir:

İnanmam gaziler dünya hilaftır

Bir canım var dost yoluna teleftir

Gördüm dem ek yalan gören ol Haktır

Her kişi göremez öz olma ile(47)

Şair burada “Hakkı gördüm” diyenlerin doğru söylemediğini, asıl görenin Hak olduğunu ifade ederken vahdet-i vücûdçu bir anlayışı çağrıştırsa bile sonuçta Hak’kın görücülüğünü belirtmiş olmaktadır.

e) Rahmet

Esirgemek, bağışlamak ve engin merhamet sahibi olmak anlamına gelen rahmet Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın bir niteliği olarak pek çok âyette zikre dilen bir sıfat olup(48), sözcelimi sadece “er-rahim” şeklinde 1 54 ayette yer almaktadır.

Pîr Sultan Abdal iki ayrı dörtlükte Allah’ın rahmetine gönderme yapmaktadır. Bunlardan ilahi rahmetin dünyayı kapladığına işaret ettiği ilk deyişinde:

Cennet ortasında iki gül bitti

Kondu dalına bülbüller öttü

Hakkın rahmetleri dünyayı tuttu

Sicim sicim yağmur yağar sabahtan(49)

derken ikinci deyişinde:

Hatice Fatıma mihr-i muhabbet

Allah’ım kuluna edesin rahmet

İmam Hasan İmam Hüseyin mür(üv)vet

Kalma günahlara mür(üv)et ya Ali (50)

sözyle Allah’tan kuluna rahmet etmesini dilemekte, bu suretle Tanrı’nın rahmet niteliğini açıkça anmaktadır.

f) Gına

Kur’an-ın tasvir ettiği ulûhiyetin bir vasfı da gnâ’dır. Allah, kitabında on sekiz âyette kendisini ganî, yani “zengin, kendi varlığıyla yetinip başkasına muhtaç olmayan, müstağni” olarak nitelenmektedir(51). Pîr Sultan Abdal’ın şiirlerinde üç yerde Tanrı’nın bu niteliğine temas edilmektedir. Bunların ilkinde insana verilen kısmetin Allah’ın “ğanî” ismiyle ilgili olduğuna gönderme yapılmaktadır:

Hüda halkeyledi bu cân u teni

Ya nice beslemez gidince beni

Ta ezelden vermiş kısmetim Gani

Bu dünyaya gelmezden evvel (52)

İkincisinde ise zikirden söz ederken Allah'ı ganî ismiyle anmakta, bu suretle zikrin O'nun için değil aslında bizim için ihtiyaç olduğuna bir tür telmihte bulunmaktadır:

Gelin zikredelim Ganî Hüda'yı

Mü'minler kılar beş vaktin esası

İkrar işitmiş dürür İblis sadası

Onu Hakk'a doğru döndüremezsın(53)

Her ne kadar dörtlüğün ikinci mısrasındaki ifadeden şiirin Pîr Sultan'a aidiyeti şüpheli görülse de en azından söz konusu kültürün bu şiiri ona nispet etmesi dikkate alındığında onun bura da Yaratıcı'yı ganî ismiyle anması esasen bu nitelikle ilgili ilk örnekle de uyuşmaktadır. Ayrıca şairin Allah'ın ginâsında bahsettiği üçüncü deyişi aşağı da Tanrı'nın cömertliğinden bahseden ilk örnekte görülecektir.

g) Cömertlik

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın cömert olduğu bir çok kelime grubuyla anılmaktadır. Sözelimi iki âyette Allah'ın kerîm olduğu(54) belirtilmektedir. Pîr Sultan Abdal da deyişlerinin iki yerinde ilahî cömertliğin altını çizmekte, bir yerde de O'nu ihsanı bol olarak zikretmek suretiyle Tanrı'yı cömert niteliğiyle anmaktadır. Bunların ilkinde Allah'a seslenip cömert olduğunu söyledikten sonra devamında seher vakti uyuyup Allah'tan hacet dilemeyi uyarmakta dır:

Allah'ım cömertsin cömert, ganî'sin

Halil gelsin hulle donu biçilsin

Rabbim uyumazken sen ne uyursun

Doğdu seher vakti kalk hacet dile(55)

İkinci kıtada ise yine Allah'a seslenerek cömert olduğunu ifade ettikten sonra O'dan kendisini kimseye muhtaç etmemesini dilemektedir:

Allah'ım Allah'ım cömert Allah'ım

Allah muhannete muhtaç eyleme

Ya ver kısmetimi ya al canımı

Allah muhannete muhtaç eyleme(56).

Şairin aynı şiirde yer alan ve Allah'ı ihsanı bol olarak nitelediği dörtlüğü ise şöyledir:

Muhannetin sözü cidali oktur

Hak Teala Allah'ın ihsanı çoktur

Sağ gözün sol göze faydası yoktur

Allah muhannete muhtaç eyleme(57)

h) Hidayet

Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde Allah'a nispet edilen hidayet Allah'ın bir niteliği olarak "insana hayatını sürdürme bilmesi için gerekli olan akıl, muhakeme ve zaruri bilgileri vermesi; ebedi mutluluğunu sağlayacak manevi yolu göstermesi" anlamına gelmektedir(58). Pîr Sultan on iki imamdan bahsettiği bir şiirinde Tanrı'yı bu niteliğiyle anmakta;

İmam Musa-i Kâzım, er-Rızâ

Günahını çok imiş diyeyim size

Allah'ım hidâyet eylesin bize

alma günahlara mür(üv)et ya Ali(59)

diyerek de Allah'tan hidâyet talebinde bulunmaktadır.

Tanrı'nın yaratıcı, bir, ilim sahibi, gören, rahmet eden, cömert ve hidâyet edici gibi özelliklere sahip olması O'nun zâtına uygun bir konuşma niteliğinin de bulunmasını gerektirir. Nite kim Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın bazı peygamberlerle konuştuğu belirtilmektedir(60). Ayrıca O peygamberlerine vahyetmek, kitap göndermek suretiyle de kelâm sıfatıyla muttasıf olduğunu göstermiştir(61).

Pîr Sultan Abdal'ın deyişlerine bakıldığında onun hem ilahî kelâmdan bahsettiği hem de ilahî kitaplara gön derme yaptığı, dolayısıyla Tanrı'yı bu niteliğiyle andığı görülmektedir. O yirmiye yakın yerde bu konuya atıf yap maktâ; bunların dördünde ilahî kelâmdan, diğerlerinde de ilahî kitaplardan söz etmektedir. Şairin ilahi kel söz ettiği:

Kişinin de çektiği hayren şerren

İmam Zeynel e vurdular nişan

Tanrı ile bin kelâm konuşan

Ali Medine'de, Mûsa Tûrdadır(62)

dörtlüğünde Mûsa peygamberin Allah ile konuştuğunu bildiren âyete(63) telmih olduğu gibi Ali'nin Allah ile konuştuğu kabulü de vardır.

Pir Sultan'ın Allah'ın kitap gönderici niteliğiyle ilgili:

Pir Sultan'ım eydür şâd olup güldü

Ka'be-i şerif'ten bir nida geldi

Hakkın emri ile dört kitap indi.

Okuyan Muhammed yazan Ali'dir

şeklindeki dörtlüğünde O'nun dört ki tap indirdiği belirtilirken şu dörtlüğünde de bu kitaplar isim olarak sayılmaktadır:

Gökten indi derler idi İsa'ya

Zebur'u Davud'a, Tevrat Mûsa'ya

Üçüncüde İncil indi İsa'ya

Dördüncüde resule Furkân dediler(65)

i) İbadete liyakat

Tanrı'nın alemi ve insanı yaratmasından ihsan ve cömertliğinin bolluğuna, rahmet ve hidâyet ediciliğinden vahyedip semavî kitap göndermesine kadar en azından fizikî âlem ve insanla ilgili nitelikleri düşünüldüğünde O'na ibadet etmenin bir zaruret arz ettiği kendiliğinden anlaşılır. İbadetin Yaraticı'ya karşı geniş ve derin bir saygı (tazim) olduğu dikkate alındığında ibadet etmek insanın bir vasfı, ibadete layık olmak da O'nun niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanrı'yı kemâl niteliklerle anan Pir Sultan Abdal O'nun ma'bûdiyyetini yani ibadete layık olduğunu birçok deyişinde dile getirir. Şairin bu amaçla kullandığı kelimeler "tapma"dan "aşka kadar çeşitlilik arz eder. Onun:

Mümin olan Hakka tapar

Münafıklar yoldan sapar

Arka vermiş dağı çeker

Ferhat Şirin den ötürü. (66)

şeklindeki şiiri "tapma" kelimesi kullanılarak ilahî ma'bûdiyyetten söz ettiği ifadesidir. O aynı zamanda "tapma" sözcüğünün müteradifi sayılabilecek "Hakk'a uyma", "Hakk'a kul olma" ifadeleriyle de aynı hususa temas eder. Onun ilk ifadeyi kullandığı bir dörtlüğü:

Nefse uyan Hakk" uymuş değildir

Gaziler namazın kılmış değildir

Bu gezen abdallar derviş değildir

Arkasında hırka şal olmayınca. (67)

şeklinde olup ikinci ifadeye örnek teşkil edecek deyişi de şöyledir:

İki melek gelir sual sorarlar

Dökerler hircunu gevher aralar

Bir kum üstüne köprü kurarlar

Geçemezsin Hakka kul, olmayınca (68)

Şu dörtlükte ise Pîr Sultan aynı gerçeğe “şükretme” ifadesiyle işaret etmekte,

Elif'tir doksan bin kelâmın başı

Var Hakk'a şükreyle be n'eylersin

Arıtırsan kalbini evini arıt

Yüzün yumaya suyu n'eylersin(69)

aynı zamanda gerçek arılığa ulaşmadan şekli ibadetlerin yetersizliğine imada bulunmaktadır. Şairin insanların kulluğundan söz edip Tanrı'nın kulluğa layık olduğundan söz ettiği başka bazı dörtlüklerinde “zikir” kelimesi de tercih edilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in üzerin de önemle durduğu zikir kavramı(70) Pir Sultan Abdal'da dört deyişte dile getirilmektedir. Bunlardan birinde:

Ben dervişim dersin dava kılarınsın

Hakkı zikretmeye dilin var mıdır

Kendini gör elde ne ararsın

Hali hal etmeye dilin var mıdır(71)

derken dervişlik iddiasında bulunan bir kimsenin gerçek derviş olabilmesi için hem Hakkı zikreden hem de hali hâl eden bir gönle, bir dile sahip olmasının şart olduğunu belirtmektedir. Şair:

Bir gün olur çıkarırlar evinden

Allah'ın ismini koyma dilinden

Kurtulamazsın elinden

Dünya kadar fendin olsa ne fayda(72)

ifadesiyle ise Allah'ın isminin dilden düşürülmemesi gerektiğini belirtmektedir. O,

Hak dergahına varırım

Hûb didarını görürüm

Bir Allah'a yalvarırım

Şaha padişaha değil(73)

deyişle de Allah'ın ma'bûdiyyetinin başka bir özelliğine işaret etmektedir:

Dua. Allah daima kendisine dua edilen ve yalvarılandır.

Öte yandan hiç şüphe yok ki ibadetin en ileri boyutu Tanrı'yı sevmek, O'nun sevgisini her şeyin üstünde tutmak ve O'na duyulan sevgide olabildiğince ileri gitmektir (aşk). Pir Sultan'ın deyişlerinde Tanrı'ya olan bağlılık ve Tanrı sevgisine aşk derecesine kadar çıkabilmektedir. 0 bir dörtlükte:

Hakikat kapısını açmış ulular

Hakkı sevenler arar bulurlar

Hakkı sevenler de Hakka gelirler

Bizi ağ/atan Pir yine güldürür(74)

diyerek Hak sevgisinden söz ederek O'nu sevenlerin O'nu arayacağını, arayanların da O'nu bulacağını belirtir. Şair "yola olan bağlılığını dile getirdiği meşhur şiirinin:

Koyun beni Hak aşkına yanayım

Dönen dönsün ben dönmezem yolumdan

Yolumdan dönüp mahrum mu kalayım

Dönen dönsün ben dönmezem

şeklindeki dörtlüğünün ilk mısrasında Hak aşkına yanmaktan bahsetmekte,

Koyup dünya davasını

Hakk'a verip sevdasını

Doğrulayıp öz nefsinin

Şeytanı öldüren gelsin (76)

biçimindeki dizelerde de hem yolunun dünya davasını bırakıp Hakk' a bağlanmak, nefsinin düzeltip şeytanı devre dışı bırakmak olduğunu belirtmekte hem de Hakk' a olan bağlılığın "sevda" derecesinde olmasının altını çizmektedir. Şair Hakk'a olan bağlılığın bir sevda bir aşk derecesinde olmasını o kadar önemsemektedir ki:

Hakkı sevenlerin gerekmez yaşı

Hayvandan kötüdür aşkı yok kişi

Merhamet etmektir dervişin işi

Bizi ağlatan Pir yine güldürür(77)

dizelerinde ifade ettiği üzere aşkı olma yan kişiyi hayvandan daha aşağı görmektedir.

j) Diğer Bazı Nitelikleri

Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde Tanrı'ya atıf yapan, dolayısıyla şairin Tanrı tasavvurunu if

Beşikler beler onun anası

Akşam sabah emzirmeye süt ister(82)

diyerek söz konusu ismi yukarıdaki an lama yakın biçimde kullanmıştır.

Keza Pir Sultan bir şiirinde Allah'ı "Rab" ismiyle(83), başka bir şiirinde de O'nu "yakın (karîb)" sıfatıyla anmaktadır. Şairin:

Sen Hakkı yabanda arama sakın

Kalbini pâk eyle Hak sana yakın

Adem' e hor bakma gözünü sakın

Cümlesin Adem de buldum erenler(84)

mısraları "Allah'ın insana şah damarından daha yakın olduğunu" ifade eden âyeti çağrıştırdığı gibi(85) insanı Hakk'ın en büyük tecellisi olarak gördüğünü ifade ederek vahdet-i vücud anlayışını da çağrıştırmaktadır. Diğer taraftan o İslam ruhuna uygun bir anlayış olan "Allah'ın mekandan münezze olup her yerde hazır ve nazır olduğu"nu da ifade etmektedir. İki yerde bu hususa temas eden şair bunların birinde:

Olayım der isen Hızır

İrfan defterine yazıl

Hak her yerde hâzır nâzır

Görür de var görmez de var

derken aynı anlamı tekrarladığı başka bir şiirinde:

Kadîr'sin sen Allah'ım sen de kadîrsin

Üstümüzde dört direkli çadırısın

Çağırduğumuz her yerde hâzır ve nazırsın

Cümlemiz üstüne yürüyüp gider

der ve bu suretle Allah'ın bir mekanda olmayıp çağrılan her yerde bulunduğunu belirtir.

Diğer taraftan fizikî olayların ilahî kudretle ilişkisine bazı göndermeler yapan şair her şeyin Allah'ın emri ile ger çekleştiğini kaydeder. Şairin:

Pir Sultanım can göğe sığmaz

Hak tan emir olmazsa rahmet yağmaz

Œu ellerin taŒı hiç bana deęmez

ille dostun gl yaralar beni (86)

dizelerindeki ikinci mısra yağmurun ancak ilahi emirle gerekleŒtięini ifade etmektedir. Son olarak Œu da kaydedilmelidir ki Pir Sultan'ın Œiirlerinde Tanrı'dan gelenlere rıza gösterme önemli bir yer tutar. O, on kadar yerde bu temayı iŒler. Sözgelimi,

Pir Sultanım ismin aldım kaleme

Biz de râzı olduk Haktan gelene

Gösteren değil mi cümle âleme

Cümlenin muradını verir sabahtan (8 7)

Çar mel'ûnun gördüğünü seyreden
Mağripten top atıp maşrıktan tutan
On sekiz bin âlemleri var eden
Ali'dir ki şâh-ı merdân Ali'dir(90,)

ifadeleriyle on sekiz bin âlemi Ali'nin yarattığı söylenerek ona Yaratıcı özelliği verilmektedir.

Ali'yi tanrılaştıran bir başka şiir son mısralarının son iki kelimesi “Ali değil mi” şeklinde biten beş kıtalık bir şiir olup bunun ilk kıtasında:

Gafil kaldır şu gönülden gümanı
Bu mülkün sahibi Ali değil mi
Yaratmıştır on sekiz bin âlemi
Rızıkların veren Ali değil mi(91)

biçimindeki mısralar olup şair hem yukarıdaki dörtlükte olduğu gibi Ali'yi on sekiz bin âlemin yaratıcısı hem de bu mülkün sahibi ve (canlıların) rızkını veren olarak sunmaktadır. Bu dörtlüğün peşinden gelen:

Gelin vazgeçelim böyle gümandan
Vallahi çıkarız dinden imandan
Şefaata umarım on iki imamdan
Anların atası Ali değil mi(92)

dörtlüğün ise bir önceki dörtlükte dile getirdiği fikirlere gönderme yaptığı düşünülebilir.

Şairin Ali'ye tanrılık yüklediği üçüncü şiiri ise son mısraları “Allah bir Muhammed Ali'dir Ali” şeklinde biten ve ten inancı çerçevesinde Ali'ye vasıflandıran deyişinin

Yer ile gök arasına nizamlar kuran
Ak kağıt üstüne yazılar yazan
Engür şerbetini Kırklara ezen
Allah bir Muhammed Ali'dir Ali(93)

biçimindeki dizeleri olup burada yer ile gök arasına nizamlar kuranın Ali olduğu söylenerek ona bir tür ulûhiyet affedilmektedir.

Aynı konuda Pir Sultan Abdal'ın, bizim tespit ettiğimiz, son şiiri ise “Ben Ali'den gayri âlâ görmedim” mısralı ye di kıtalık deyişidir. Bu deyişin bilhassa ikinci kıtası çok vurgulu biçimde Ali ile Allah'ı özdeşleştirmektedir:

şiiirlerinin de tevarüs ettiği eski inançlardaki Gök Tanrı kültünün Ahi'de merkezileşmesi olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

XVI. asırda yaşamış bir halk şairi olan Pir Sultan Abdal'ın deyişleri yüz yıllarca dilden dile dolaşmış, gelenek içinde güçlü izler bırakmış, Alevi toplumun inanç ve düşünce dünyasını oluşturan temel kaynaklardan biri olmuştur. Bu kudretli şaire atfedilen şiirler zamanla derlenmeye ve yazıya geçirilmeye başlanmış, en son olarak ona nispet edilen 430 kadar şiirden oluşan eser Pir Sultan Abdal Divanı adıyla basılmıştır. Ne var ki hem şairin hem de onun mensubu olduğu kültürün inanç ve düşünce dünyasını tanımaya ışık tutacak bu şiirler ilmî tahlillere tabi tutulmamış; gerek bu kültüre gerekse şaire belli ideolojik şartlanmalarla yaklaşanlar seçmeci tavırla onun bazı deyişlerini öne çıkarmış; bu suretle Pir Sultan Abdal gerçek kimliğiyle tanınmamıştır.

Şairin inanç kimliğini tespitiye yönelik ilk merhaleyi teşkil etmek üzere bu makalede onun Tanrı anlayışı üzerinde durulmuş, yukarıda bahsedilen esere dayalı olarak onun bu konudaki sözleri bir bütün halinde göz önünde bulun durulmuştur. Buna göre şairin Hak, Allah, Mevla veya Kadir Mevla gibi terimleri kullanarak 350'ye yakın yerde Tanrı'dan söz ettiği görülmüştür. Tabi olarak bu durum bizi onun Tanrı'nın varlığına inandığı sonucuna götürmüştür.

Öte yandan şairin zaman zaman ittihad ve ten çağrıştıran ifadeleri bulunmakla beraber Tanrı'nın birliğini birçok kez telaffuz ettiği, dolayısıyla ağırlıklı bir kanaat olarak Allah'ın birliğine de k olduğu anlaşılmıştır. Sadece onun değil geleneğin de adeta bir sembolü olan "Allah bir, Muhammed Ali'dir Ali" ifadesi bazı kere bu üçünü, bazı kere Allah'ı ayrı ve tek kabul edip Muhammed ile Ali'yi yek pare gördüğü kanaati uyandırmışsa da var olan aşkın Tanrı'nın birliğine dair tasavvurunun daha güçlü olduğu ortaya çıkmıştır.

Bundan başka şairin aşkın bir Tanrı telakkisine sahip olduğu, onun dolaylı anlatımlarla Tanrı'nın niteliklerinden söz ettiği yerlerde daha açık biçimde müşahede olunmuştur. Şair Tanrı'nın birliğinden başka O'nun yaratıcı, kudret sahibi, bilen, gören rahim, cömert, ganî hidayet edici olduğunu açık ifadelerle ortaya koymuştur. Öyle ki onun bu konudaki birçok nitelmesi Kur'ân'daki ulûhiyet telakkisi ile örtüşen bir manzara arz etmektedir.

Diğer taraftan şaire nispet edilen az sayıdaki bazı şiirlerde onun Tanrı ile Ali'yi özdeşleştirdiği görülmüş, ama bunun Tanrı ile ilgili öteki deyişleri dikkate alındığında istisnaî bir karakter taşıdığı neticesine varılmıştır. Ayrıca şairin mensubu olduğu kültürde çok ağırlıklı olmamakla birlikte bu tür anlayışları çağrıştıracak yaklaşımlar bulunduğundan hareketle bu tür şiirlerin İslam yeterince öğrenip kavrama imkanı bulamadığı için eski anlayış ve geleneklerin bir çeşit yansıması şeklinde de anlaşılmasının yanlış olmayacağı kanaatine ulaşılmıştır.

Sonuç olarak Pir Sultan Abdal'ın Tanrı hakkında yer yer muğlak, yer yer de vahdet-i vücudu çağrıştıran deyişleri olmakla birlikte şiirlerine bir bütün olarak bakıldığında ve birbirine tezat gibi gelen fikirleri için de nicelik hesaba katıldığında onun aşkın bir Tanrı fikrini benimsediği ve O'nu zaman zaman Kur' örtüşen bazı vasıflarla niteliği anlaşılmaktadır.

DİPNOTLAR

1- Bu cönklerden örnekler için bk. Abdülbaki Gölpınarlı-Pertev Naili Boratav, Pir Sultan Abdal, Ankara 1943, s.13.

2- Bk. Derviş Ruhullah, Bektaşî Nefes leri, İstanbul 1340, s. 7, 25, 27, 33, 39, 63, 69, 79.

3- Bk. Besim Atalay. Bektaşîlik ve Edebiyat, İstanbul 1340, s. 101-1 05.

4- Hayat Mecmuası, 11 (1928), sy. 64, s.

223-224'de yer alan bu makale Ömer Uluçay'ın Kalemlerde Pir Sultan Adana 1997 adlı eserinde,s.(7-12) latin harfleriyle yeniden neşredilmiştir.

5- Sadettin Nüzhet Ergun, XVII'nci asır Saz Şairlerinden Pir Sultan Abdal, İstanbul 1929.

6- 1971 yılına kadar yazılan müstakil eserler ve makaleler için bk. Cahit Öztelli, Pir Sultan Abdal, İstanbul 19 71, s. 433-439.

7- Bk. Turgut Koca, Bektaşî Alevi Şairleri ve Nefesleri, İstanbul 1990, s. 145-162; İsmail Özmen, Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi. Ankara 1995. II, 221-314; Ali Yıldırım, Alevi Bektaş Deyişleri;. Ankara 1995, 1. 220-247.

8- Bk. Ömer Uluçay, Kalemlerde Pir Sultan, Adana 1997.

9- Sadettin Nüzhet Ergun, a.g.e., s. 19-20.

10- Örnekler için bk. Ömer Uluçay, a.g.e., s. 171-1 77. 297-299, 421-422.

11- Bunun ilginç örneğini İsmail Kaygusuz teşkil eder. Kaygusuz yazdığı eserinde başta Hz. Ali olmak üzere, Yunus Em re, Hacı Bektaş-ı Veli. Seyyit Nesimi, Şah Hatai gibi Alevi ileri gelenlerinin tanrıtanıamaz olduğunu ileri sürer (bk. Görmediğim Tanrıya Tapmam, İstanbul 1996). Bununla beraber seçmeci bir tavırla belirtilen kişilerin tanrıtanımazlığına hükmeden Kaygusuz Pir Sultan'la ilgili hiçbir şey söylememiştir.

12- Bk. Türkçe Sözlük,Ankara 1998, Türk Tarih Kurumu Basımevi, "hak" md.

13- Msl bk. el-Kehf 18/44; el-Hac 22/6; en-Nur 24/25: Lukman 3 1/30.

14- Bu ismin Kur'ân-ı Kerim ve Hadisler deki kullanımını ile kelim alimlerinin yaklaşımları için bk. Bekir Topaloğlu, "Hak", DIA, XV, 152.

15- Pir Sultan Abdal Divanı (Bur sonra bu eser PSAD kısaltmasıyla kullanılacaktır), İstanbul 1994, s. 125.

16- Allah lafzının etimolojisi ve anlamları için bk. Bekir Topaloğlu, "Allah", DIA, II, 471.

17- PSADs.116.

- 41- Lukman 31-34
- 42- Geniş bilgi için bk. Suat Yıl dırım,:Alim”, DIA. il. 460
- 43- PSAD, s. 397.
- 44- Lukman 31/34.
- 45- Bk. Muhammed Fuad Adülbaki el Mu’cemu’l-müfehres, “bsr” md.
- 46- Bekir Topaloğlu, “Basir’,_DİA. V, 102.
- 47- PSAD, s.296
- 48- Muhammed Fuad Adülbaki, el- Mu ‘cemu’ l-müfehres, “rhm” md. Ay rica Allah’ın rahmeti hakkında bk. Veli Ulutürk, a.g.e., s. 127-129
- 49- PSAD,s.125.
- 50- PSAD, s. 195.
- 51 - Bk. Muhammed Fuad Adülbaki, el Mu’cemu’l-müfehres, “ğny” md. Ay rica Allah’ın “GanV ismiyle ilgili olarak bk. Bekir Topaloğlu, “Gani”.
- DLA, XIII. 348-349.
- 52 - PSAD, s. 347.
- 53 - PSAD, s. 455.
- 54-Bk. en-Nemi 27/40; el-Infitar 82/6.
- 55-PSAD, s. 321.
- 56-PSAD, s. 432.
- 57-PSAD. s. 432.
- 58 - Bk. Bekir Topaloğlu, 0Hadi xv,9.
- 59- PSAD,S. 195.
- 60 - 8k. el-Bakara 2/253.
- 61 - Bk. Veli Ulutürk. a.g.e, s. 95-96.
- 62 - PSAD, s. 398.
- 63 - en-Nisa 4/1 64.

- 64- PSAD,s.161.
- 65 - PSAD, s. 153.
- 66 - PSAD, s. 89.
- 67- PSAD, s. 311.
- 68- PSAD,s.311.
- 69 - PSAD, s. 97.
- 70 - Bk. Muhammed Fuad Adü!baki, el Mu'cemü'l-müfehres, "zkr" md.
- 71 - PSAD. s. 74
- 72 - PSAD, s. 315. Şairin zikir kelimesin den söz ettiği şiirleri için bk. a.g.e., s. 455, 252.
- 73 - PSAD, s. 160.
- 74 - PSAD, s. 262.
- 75- PSAD,s.131.
- 76 - PSAD, s. 277.
- 77- PSAD, s. 263.
- 78 - PSAD, s. 95.
- 79-PSAD, s. 239.
- 80-Bk. el- Haşr 59/24.
- 81-Bk. Bekir Topaloğlu, "Bari", DR, V,73.
- 82 - PSAD, s. 458. Bari kelimesinin kullanımıyla ilgili diğer dörtlükler için bk. PSAD, s. 139, 194, 374.
- 83 - Bk. PSAD, s. 95.
- 84 - PSAD, s. 280, 281.
- 85- KafSO/16.
- 86 - PSAD, 67.
- 87 - PSAD, s. 125.

88 - PSAD, s. 447.

89- Bk. PSAD. s. 80. 84, 135, 161.

90- PSAD, s.121.

91- PSAD,s.201

92- a.y.

93-PSAD, s. 201.

94-PSAD, s. 446

95-8k. PSAD, s.181.219.221.

96-Abdülbaki Gölpınarlı, Pertev Naili Boratav. Pir Sultan Abdal, s. 20-21.

97-PSAD: s. 79.

98-PSAD. s. 76.

99-PSAD. s. 105.